

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΑΙ :

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ — ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1934

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ ΕΚΔΟΤΑΙ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ» — ΣΤΑΔΙΟΥ 46Α
ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΠΙΣΤΗ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Τὸ τεράστιο γεγονός πού εἶναι ἡ γέννηση τοῦ Χριστοῦ, μὰ καί πλατύτερα, ὅλη του ἡ ζωή, ὅλη του ἡ διδασκαλία μέ τή μορφή πού τῆς ἔδωκαν οἱ Ἀπόστολοι καί ὅλοι κατόπιν οἱ Δάσκαλοι τῆς Χριστιανοσύνης, μέ μιὰ λέξη, αὐτό πού λέμε χριστιανισμός, δογματικός ἢ «ἀδογματικός», ὀρθόδοξος ἢ καθολικός, ἢ ὅ,τι δῆποτε ἄλλο, ἐνέπνευσε πολὺ λίγο τοὺς νέους Ἑλληνας ποιητάς, ἀπὸ τὸν Σολωμὸ ὡς τὸν Καρυωτάκη. Πραγματικά φέρτε στό νοῦ σας τὰ ὀνόματα τῶν πιὸ ἀξιόλογων νέων Ἑλλήνων ποιητῶν. Θὰ ἰδῆτε ὅτι σ' ἐλάχιστους, ἴσως σέ κανένα, δέ θὰ βρῆτε ἀληθινὴ χριστιανικὴ ἔμπνευση, ἢ καί γενικώτερα, ἔμπνευση — στή βαθειὰ τῆς ὅμως ἔννοια — θρησκευτική. Ὁ Σολωμός, ὁ Κάλβος, ὁ Βαλαωρίτης, ὁ Μαρκοράς, ὁ Ζαλοκώστας, ὁ Παπαρρηγόπουλος, ὁ Βιζυηνός, ὁ Παλαμάς, ὁ Προβελέγγιος, ὁ Καβάφης, ὁ Κώστας Χατζόπουλος, ὁ Μαλακάσης, ὁ Γρυπάρης, ὁ Πορφύρας, ὁ Πέτρος Βλαστός, ὁ Καμπάνης, ὁ Βάρναλης, ὁ Σικελιανός, ὁ Οὐράνης, ὁ Καρυωτάκης, ὁ Τέλλος Ἄγρας, κανεὶς ἀπ' ὅλους αὐτοὺς πού ἀποτελοῦν, μαζί μέ μερικοὺς ἄλλους, τὸ σῶμα τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως στήν ἐκατόχρονη τῆς ζωῆ, κανένας ὄχι μόνον δὲν ἦταν ἢ δὲν εἶναι θρησκευτικὸς ποιητής, μὰ καί μήτε ἐπεισοδικά, μήτε μιὰ ἢ δυὸ φορές στή ζωῆ του, δὲν ἔτυχε νὰ δονηθεῖ βαθύτερα ἀπὸ τὸν χριστιανικὸ μῦθο. Φαινόμενο ἀρκετὰ σημαντικό, πού δὲν ἐρευνήθηκε ἀκόμα καί πού θάξιζε νὰ ἐρευνηθεῖ.

Ὁ Ρενάν ὀνομάζει κάπου τοὺς Ἑλληνας λαὸ «*areligieux*», ὄχι ἄθρησκο, ἀλλά, ἂν μπορούσαμε νὰ ποῦμε, «ἀθρησκευτικό». Μὰ ὁ Ρενάν ἔχει ὑπ' ὄψιν του, λέγοντας αὐτό, περισσότερο τοὺς ἀρχαίους παρά τοὺς νέους Ἑλληνας, περισσότερο τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πολυθεϊσμό, πού τὸν κρίνει καί κείνον, δίχως νὰ τὸ θέλει ἴσως, μέ πνεῦμα χριστιανικό. Κάτι πολὺ πιὸ χαρακτηριστικὸ γιὰ τοὺς Νεοελληνες λέγει ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος: ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ χριστιανικό μας ντύμα, κάτω ἀπὸ τὸν χριστιανισμό πού καί αὐτὸν ἐμεῖς τὸν μορφοποιήσαμε, ἐμείναμε Ἑλληνας. Καί ὅτι τοῦτο

ἄλλωστε — ὁ ἑλληνισμός μας — εἶναι ὅ,τι πιὸ πολῦτιμο καί πιὸ ἀναλλοίωτο ἔχουμε. Οἱ θρησκεῖες περνοῦν, οἱ φυλές μένουν. Καί ἡ μεγαλητέρα ἀξία τοῦ χριστιανισμοῦ γιὰ μᾶς εἶνε, ὅτι μᾶς ἀποδεικνύει καί αὐτὸς τὸν εἰδωλολατρισμὸ καί τὴν γνησιότητά μας, ὅπως μᾶς τ' ἀπέδειξε ὡς τώρα κάθε ξένο φόρεμα πού ἐφορέσαμε καί πού κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο μείναμε πάντα οἱ ἴδιοι ἐμεῖς'.

Ἄν θέλαμε νὰ ἐξηγήσουμε τὸ φαινόμενο πού ἐρευνοῦμε μέ τὴν αἰτιοκρατικὴ θεωρία τοῦ Ταῖν — *la race, le milieu, le moment*, — θὰ βρῖσκαμε, στὸν τρίτο παράγοντα, στή «στιγμή», στήν ἐποχὴ, τὸ πιὸ σημαντικό καί πιὸ ἀδιαφιλονείκητο ἔρεισμα. Καί ἀλήθεια, ἡ νεοελληνικὴ ποίηση γεννιέται, ἀναπτύσσεται, ἀντρώνεται στὸν 19ον αἰῶνα, αἰῶνα ὅπου κορυφωμένοι καί ἀδελφωμένοι, ὀρθολογισμός καί ὕλισμός, χτυποῦν μέ ὄση ποτὲ ἄλλοτε δέ χτυπήθηκαν λύσσα, τίς θρησκευτικὲς πίστεις. Ὁ ἐπιστημονισμός, παντοδύναμος, ποτίζει ὅλα τὰ πνεύματα, ἀπὸ παντοῦ, μέ ὅλα τὰ μέσα. Καί ὅταν, γιὰ μιὰ στιγμὴ, κατὰ τὸ 1890, φαίνεται πὼς ἀρχίζει νὰ κλονίζεται ἡ τυφλὴ πίστη τῆς ἀνθρωπότητος στήν Ἐπιστήμη, ὅταν μερικὰ πνεύματα, πού πνίγονται μέσα στὸ κατάστενο κλουβὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ καί τοῦ ὕλισμοῦ, βγάζουν τὴν ἀπελπισμένη τους κραυγὴ καί διαλαλοῦν ὅτι δὲν πιστεύουν πιά στήν Ἐπιστήμη, ἢ Ἐπιστήμη (μέ κεφαλαῖο) πραγματικά δὲν «χρεωκοπεῖ», δὲν κηρύσσει τὸν ἑαυτὸ τῆς χρεωκοπημένον, ἀλλὰ φορώντας νέο προσωπεῖο καί μεταφέροντας τὸν ἀγῶνα τῆς ἀλλοῦ, προσπαθεῖ καί πάλιν νὰ στερεώσει τὴν

(1) «Ἐκκλησίαι πρὸς τὸ Πανελλήνιον Κοινόν». Ἄλλου, στήν ἴδια ἐκκλησίᾳ, ὁ Γιαννόπουλος γράφει: Ἄστειο νὰ λέγεται ὅτι γινήκαμε Ρωμαῖοι καί χριστιανοί, ἀφοῦ μόνον ἑλληνοποιήσαμε τοὺς δύο ξενισμούς. Καί τὸ τελειωτικώτερο καί πιὸ βίαιο αὐτό: Σεῖς οἱ Ἑλληνας δὲν εἴσθε χριστιανοί, εἴσθε χριστιανοποιοί. Ἄν διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ σας βλέπετε τὸν ἑλληνισμό σας, ἐρρέτω τέτοιος ἑλληνισμός! Εἴσθε νεκροὶ τότε! — Καί ὁ Ροῦθης πίστευε ὅτι ὁ χριστιανισμός ὄχι μόνον δὲν ἐξάλειψε ἀλλ' οὔτε αἰσθητὰ τροποποίησε κἂν τὸν χαρακτήρα τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, ὅπως καί καμμιάς φυλῆς, ἄλλωστε.

μονοκρατορία της, καὶ ὡς ἓνα σημεῖο τὸ καταφέρει.

Ἄλλὰ, — πράγμα παράξενο, — ἡ ἑλληνικὴ ποίηση, — ὡς τὸν Παλαμᾶ καὶ τὸν Καβάφη τουλάχιστον, — δὲν φαίνεται νὰ δέχτηκε καμμιά βαθειὰ ἐπήρεια οὔτε καὶ ἀπ' αὐτὴν τὴν τόσο ἀποφασιστικὴ στροφή τοῦ αἰῶνα πρὸς τὴν ἀθεΐα. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τούτη μένει πάντα ὀρθή καὶ πολὺ σημαντικώτερη ἀπὸ ὅ,τι πιστεύουμε ἢ παρατήρηση τοῦ Ροῖδη: ὅτι, δηλαδή, οὔτε στὰ «πάτρια ἡθῆ» ἐμείναμε πιστοί, οὔτε «τὴν ἐμπνέουσάν τοὺς ποιητὰς τῆς Δύσεως νόσον νοσοῦμεν»⁽¹⁾.

Φανερώματα τῆς νόσου αὐτῆς γιὰ νὰ βροῦμε πρέπει νὰ φτάσουμε στὸν Παλαμᾶ καὶ στὸν Καβάφη· μὰ καὶ σὲ τούτους, καμμιά κραυγὴ πού νὰ θυμίζει, οὔτε καὶ ἀπὸ μακρὰ, τίς κραυγὲς μερικῶν Εὐρωπαίων, τὸ ἀλαλιασμένο, ἔξαφνα, αὐτὸ ξεφώνισμα τοῦ Νίτσε: «Ποῦ πῆγε ὁ Θεός, — ξεφωνίζει ὁ τρελλός του πού γυρεύει τὸν χαμένο θεό, μ' ἀναμμένο φανάρι, μέρα μεσημέρι, — θὰ σᾶς τὸ πῶ: Τὸν σκοτώσαμε — ἐσεῖς ὅλοι κι ἐγώ! Ὅλοι ἐμεῖς, εἴμαστε οἱ φοινιάδες του! Μὰ πῶς τὸ κάναμε αὐτό; Πῶς μπορέσαμε ν' ἀδειάσουμε τὴ θάλασσα; Πῶς μᾶς ἔδωκε τὸ σφουγγάρι καὶ σβύσαμε ὅλο τὸν ὀρίζοντα; Τί κάναμε λοιπὸν ὅταν λύναμε τὴν γῆ αὐτὴ ἀπὸ τὸν ἥλιο της; Κατὰ ποῦ τραβᾶ τώρα; Κατὰ ποῦ τραβᾶμε καὶ μεῖς; Μακρὰ ἀπ' ὅλους τοὺς ἡλίους; Μὴ καὶ δὲν πέφτουμε ἀδιάκοπα; Πρὸς τὰ πίσω, πρὸς τὸ πλάϊ, πρὸς τὰ μπρός, πρὸς ὅλες τίς μεριές; Ὑπάρχουν ἀκόμα τὸ πάνω καὶ τὸ κάτω; Δὲν σερνόμαστε στὴν τύχη σὲ μιὰν ἀτέρμονη ἀνυπαρξία; Δὲ βρισκόμαστε στὸ κενό; Δὲν κάνει ὅλο καὶ περισσότερο κρῦο; Δὲ νυχτώνει ἀδιάκοπα καὶ δὲν εἶναι ἡ νύχτα ὅλο καὶ πιὸ σκοτεινὴ;»

Ἐπρεπε νὰ φτάσουμε στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα, νὰ νοιώσει ἀληθινὰ ἡ ἀνθρωπότητα — καὶ μὲ τί ἱλιγγο φρίκης, καὶ μὲ τί πανικὸ τὸ ἔνοιωσε, μᾶς τὸ δείχνουν τὰ παραπάνω λόγια τοῦ ἀπιστοῦ Νίτσε — ὅτι γκρεμίζεται τελειωτικὰ στὸ βάραθρο τοῦ νιχιλισμοῦ ἀπὸ ὅπου κανένας πιά ποτὲ δὲ θὰ μπορέσει νὰ τὴν ἀνασύρει, γιὰ νὰ τὴν πιάσει ἢ ἀλλοφροσύνη πού τὴν ἔπιασε, καὶ γιὰ νὰ βγάλει τίς ἀπελπισμένες κραυγὲς πού ἔβγαλε καὶ πού ὅμοιες δὲν εἶχε ποτὲ ὡς τὰ τώρα ἀκούσει ὁ κόσμος.

Λαχανιασμένη, στὸν τρελλὸ δρόμο πού εἶχε πάρει, σταματοῦσε μπρὸς στὸ γκρεμὸ ὅπου ξαφνικὰ εἶχε βρεθεῖ. Ὡς τότε ἦταν μιὰ μανιασμένη πού ἤθελε ὅλα νὰ τὰ σπάσει· ὄλ' αὐτὰ πού τᾶλεγε «εἰδῶλα»· πού ἤθελε ὅλα νὰ τὰ γνωρίσει, πού τὴν εἶχε μεθύσει ἡ δύναμη τοῦ νοῦ καὶ πού μήτε ἀ-

ναμετροῦσε, μήτε πάσκιζε νὰ γνωρίσει τὰ ὄριά του. Πού εἶχε τόση τυφλὴ ἐμπιστοσύνη στὸ νοῦ, ὥστε τραβοῦσε ὀλοῖσα, ἀδιαφορώντας γιὰ κάθε τι ἄλλο, σίγουρη πῶς ὁ νοῦς μόνο θὰ τὴν ἔβγαζε στὸ τέρμα πού λαχταροῦσε, τόσο σίγουρη, ὥστε ἔφτασε νὰ παίξει καὶ νὰ ἀστειεύεται, καὶ νὰ νοιώθει τὴν πιὸ ἡδονικὴ ὑπερηφάνεια γιὰ τὸ παιχνίδι αὐτὸ πού ἔκανε στὸ κενό, γιὰ τὸ ἀκροβατικὸ παιχνίδι πάνω στὸ σκοινὶ πού εἶχε τεντώσει ἀνάμεσα στὶς δυὸ αἰωνιότητες, σ' ἐκείνην ὅπου ἦταν πρὶν γεννηθεῖ καὶ σ' ἐκείνην ὅπου θὰ πάει κατόπιν, καὶ πού τὸ περνοῦσε παιζογελῶντας ἐνῶ ἀπὸ κάτω ἔχασκε τὸ μέγα ἀπροσμέτρητο χάσμα. Ἡρωϊσμός, ἀλήθεια, ὁ πιὸ θαυμαστός πού μπορεῖ νὰ γίνει, μὰ ὅταν τὸν κρατήσης ὡς τὸ τέλος, καὶ ὄχι, μόλις ἀντικρύσεις τὸ βάραθρο, νοιώσεις νὰ παγώνει τὸ αἷμα σου καὶ βγάζεις τίς φωνές.

Ἀπὸ τοῦτα τὰ τεράστια δράματα πού συγκλονίζαν τὸν κόσμο, ἔμεινε, ὅλο σχεδὸν τὸν περασμένο αἰῶνα, ἐντελῶς ξένη, ἡ νεοελληνικὴ ποίηση. Δὲν τὰ ἤξερε, δὲν ἤθελε νὰ τὰ μάθει, δὲν τὰ ὀσμίζονταν κἀν στὸν ἀέρα τῆς ἐποχῆς; Ναι, τὰ ὀσμίζονταν, καὶ γιὰ τοῦτο ἀκριβῶς δὲ μπόρεσε νὰ εἶναι ἀληθινὰ θρησκευτικὴ, δὲ μπόρεσε νὰ πάρει ζέστα καὶ φωτιὰ οὔτε στιγμή ἀπὸ κάτι πού ἔσβυνε. Ἡ ἀπελπισμένη ἀμυνα μερικῶν μοναχικῶν ἀνθρώπων, πού μάχονταν μὲ ὅλη τὴ δύναμή τους γιὰ ν' ἀντισκόψουν τὸ ἀκράτητο κύμα τοῦ αἰῶνα, δὲν ἔφτανε μήτε σὰν ἀντίλαλος ὡς ἐδῶ, καὶ μήτε κανένας ἑλληνας ποιητῆς βρέθηκε νὰ εἶναι φύση βαθειὰ θρησκευτικὴ, μυστικὴ, ὥστε, στεριώνοντας τὸν ἑαυτό του σὲ ὅ,τι πιὸ δικό καὶ ἐσώτερο εἶχε νὰ τραβήξει καὶ ἀντίθετα πρὸς τὸ ρεῦμα τοῦ καιροῦ.

Νὰ μεταχειριστοῦμε τὴ λέξη θρησκευτικὸς γιὰ τὸν Ζαλοκώστα ἢ γιὰ τὸν Μαρκορᾶ ἢ γιὰ τὸν Τυπάλδο ἢ γιὰ τοὺς Σούτσους; Θὰ ἦταν ἀστεῖο. Νὰ τὴ μεταχειριστοῦμε γιὰ τὸν Κάλβο ἢ γιὰ τὸν Σολωμό;

Ὁ Κάλβος, χωρὶς νὰ εἶναι θρησκευτικὸς ποιητῆς, πραγματοποιεῖ — ὅπως καὶ ὁ Καρασούτσας, ἀλλὰ τοῦτος σὲ πολὺ μικρότερο βαθμὸ — ὅ,τι ὁ Μπρεμόν ζητοῦσε ἀπὸ τὴν ποίηση, ἢ καλύτερα, ὅ,τι πίστευε πῶς εἶναι, μοιραῖα, κάθε ἀληθινὴ ποίηση: μιὰ ἐμπειρία θρησκευτικὴ. Ὑπάρχουν στροφές, ὑπάρχουν στίχοι στὶς «ᾠδές», ὅπου νοιώθουμε ὅτι ἡ ποίηση γιὰ τὸν Κάλβο εἶναι κάτι τὸ ἀληθινὰ «μυστικὸ» (mystique), ἢ ὅτι, τουλάχιστον, ὦρες-ὦρες ἀναβρῦζει ἀπὸ μιὰ μυστικὴ, καθαρῶ θρησκευτικοῦ ποιοῦ καὶ περιεχομένου, διάθεση. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ ἡ ποιητικὴ λειτουργία στὸν Κάλβο, σὰν ἀνώτατη ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ λειτουργία, φτάνει σὲ τέτοια μεταρσίωση, κάποτε, σὲ τέτοιο ὕψος, ὄχι μὲ τὴν στενὴ καλλιτεχνικὴ ἔννοια — ὕψηλές εἰκόνες — ἀλλὰ μὲ τὴν πλατύτερη, τὴν ψυχικὴ, ὥστε

(1) Τὸ «mal du siècle», ἡ ἔλλειψη καὶ ἡ διψα ἰδανικοῦ, πίστες θρησκευτικῆς μὲ μεταφυσικὰ ἐρείσματα, ὅπως εἶναι κάθε θρησκευτικὴ πίστις.

ἡ μεταρσίωσή του φαίνεται σχεδὸν σὰν μιὰ ἔκσταση πανθειστικὴ ἢ μυστικὴ. Εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ὕμνεῖ τὸν Πλάστη, τὴ χτίση, τὴ ζωὴ, ὅπως τὴν ἀκούμε στοὺς πανάρχαιους «ἀπρόσωπους» θρησκευτικοὺς ὕμνους:

Καὶ εἰς τὴν σκοτιάν βαθεῖαν,
Εἰς τὸ ἀπέραντον διάστημα,
τὰ φῶτα σιγαλέα
κινῶνται τῶν ἀστέρων
λελυπημένα (1).

Χριστιανός, ὡστόσο, μὲ τὴν βαθύτερη ἔννοια, δὲν εἶναι ὁ Κάλβος. Ὁ ἄκρατος αὐτός, καθὼς ἔγραψα κάποτε καὶ τὸ πιστεύω ἀκόμα, ἰδεαλιστής, ποὺ σ' ἓνα πλατωνικὸ νεφέλωμα ταυτίζει τὴν Πατρίδα, τὴν Ἐλευθερίαν, τὴν Ὁμορφίαν καὶ τὴν Ἀρετὴν, ἔχει μιὰν ἀκλόνητην βάση ὅπου ἀκουμπᾶ: τὸ πατριωτικὸ αἶσθημα. Ἡ ἰδανικὴ του πατρίδα βρίσκεται στὸ ἠθικὸ ἀδούλωτο κέντρο τῆς Ἑλλάδας ποὺ πολεμᾶ. Εἶναι ἡ ἀπείραχτη καὶ ἅγια διανοητικὴ του παράδεισος. Μὲς στὴν ἐξωτερικὴ ὑλικὴ ὑποδούλωσι, ἡ ἀπόλυτη ἐσωτερικὴ ἐλευθερία. Ὁλὴ ἡ ἠθικὴ του πηγάζει ἐκεῖθε (2). Εἶναι ἡ ἠθικὴ ἐνός πουριτανοῦ, ἐνός ἀνθρώπου αὐστηροῦ, ἐλεύθερου καὶ φιλοσοφημένου ποὺ θά τραβοῦσε καὶ ποὺ θάμενε στὸν ρωμαϊκὸ στωϊκισμό ἢ σὲ ὁποιοδήποτε «ἀξιοπρεπῆ» ἀσκητισμό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε θρησκευτικὸ περιεχόμενο.

Ὅπωςδήποτε, ὁ Κάλβος ὅσο καὶ ἂν δὲν μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆι χριστιανός, βρίσκεται, ὅμως, πολὺ πιὸ κοντὰ στὸν χριστιανισμό παρ' ὅτι ὁ Βαλαωρίτης. Τοῦτος εἶναι κιόλα ποτισμένος ἀπὸ τὴν ἀθρησκεία τοῦ αἰῶνα του. Ὁ θάνατος τὸν χτυπᾶ ὅπως χτυπᾶ κάθε ὑλιστὴ, μὲ τὸν φριχτότερο δηλαδὴ τρόπο, σὰν κάτι τελειωτικὸ, ποὺ ὅλα τὰ σταματᾶ, πέρα ἀπὸ τὸ ὁποῖο τίποτε δὲν ὑπάρχει. Μὰ ὁ Βαλαωρίτης, ἂν καὶ ἄθρησκος στὸ βάθος, δὲ φτάνει στὸ σημεῖο νὰ φανερώσει καὶ θετικὰ τὴν ἀθρησκεία του. Δὲν ἐπαναστατεῖ κατὰ τοῦ Θεοῦ τῶν χριστιανῶν, δὲ σαρκάζει, ὅπως ἄλλοι, δὲ βλαστημᾶ. Σιωπᾶ. Συντηρητικὸς σὲ ὅλα, δὲν εἶχε τὸ θάρρος ν' ἀρνηθεῖ φανερά τὴν ἐπίσημη θρησκεία τοῦ ἔθνους του, κάτι πατροπαράδοτο καὶ τόσο «ἀρρήκτως συνδεδεμένον» μὲ τοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες καὶ μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Γένους.

(1) Μερικὰ ποιήματα τοῦ Καρασούτσα, τὸ «Στερέωμα», τὸ «Εἰς ἓν Ἄστρον» καὶ ἄλλα νεανικώτερα καὶ λιγώτερο γνωστά, διαπνέονται ἀπὸ ἀληθινὸ οἶστρο θρησκευτικὸ, φανερώνουν μιὰν ἀνάταξη ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ, μιὰ κατάνυξη μπροστὰ στὸ θαῦμα τῆς δημιουργίας τόσο γνήσια, ποὺ μᾶς κάνει νὰ διασθανώμαστε μὲ τί ποιήματα θὰ ἐπλούτιζε τὴν ποίησίν μας ὁ Σμυρναῖος ποιητὴς ἂν καλλιέργουσε ἰσὸ ἐπίμονα τὴν θρησκευτικὴν του διάθεση καὶ ἂν ἦταν πιὸ ἄρτια καὶ μεστωμένα τὰ ἐκφραστικά μου μέσα.

(2) Κάλβος, Δοκίμιο. Περιοδικὸ «οἱ Νέοι» ἀρ. 1, 1919.

Ὁ Βαλαωρίτης δὲ δέχεται, μὰ οὔτε καὶ τὸν ἀρνιέται, τὸ χριστιανισμό. Ὁ Σολωμός ὄχι μονάχα τὸν δέχεται, ἀλλὰ καὶ τὸν χρησιμοποιεῖ, ἀπὸ τὰ πιὸ νεανικὰ χρόνια του, ὡς τὸ τέλος, στὴν ποίησίν του. Ἀλλὰ τὸν χρησιμοποιεῖ τὸ χριστιανισμό ὅπως περίπου—μὲ ὅλη τὴ διαφορὰ τῶν ἰδιοσυγκρασιῶν—χρησιμοποίησε ὁ Σατωβριάνδος τὸν καθολικισμό: γιὰ τὰ «γραφικὰ», γιὰ τὰ τελετουργικὰ, γιὰ τὰ ἐξωτερικὰ δηλαδὴ μᾶλλον στοιχεῖα του, παρὰ γιὰ τὴν οὐσία του, ἢ τὴν ἠθικὴ ἢ, πολὺ λιγώτερο, τὴ μεταφυσικὴ του, αὐτὴν καθαυτὴν.

Ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ δεχτεῖ ὁ Σολωμός τὸν χριστιανισμό, γιὰτὶ ὀλόκληρος ὁ ἀνθρώπος ἔκλινε, τρόπον τινά, πρὸς τὸν χριστιανισμό. Ζώντας σ' ἓνα περιβάλλον ποὺ ἀποπνέει γαλήνη παραδεισιακὴ, ἔχοντας μείνει σ' ὅλη τὴ ζωὴ μακριὰ ἀπὸ κάθε ἀγῶνα, κοινωνικὸ, πολιτικὸ, βιωτικὸ, θρεμμένος μὲ τὸν ἄκρατο ἰδεαλισμὸ τῆς ἐποχῆς του, ἔχοντας συνδέσει συνειδητὰ ἢ ἀσυνείδητα καὶ ὅταν σπούδαζε στὴν Ἰταλία καὶ ἀργότερα στὴν Ἑλλάδα, τὴν πίστιν μὲ τὴν ἰδέαν τῆς πατρίδας, ἐφέρθη σχεδὸν μοιραῖα πρὸς τὸν χριστιανισμό. Ἡ χριστιανικὴ ἰδέαν τὸν κατέχει, τὸ χριστιανικὸ αἶσθημα τὸν δονεῖ, ἀπὸ τὰ ποιήματα τῆς πρώτης ποιητικῆς περιόδου του, ὡς τὰ τελευταῖα του σχεδιάσματα, τὰ Ἰταλικά.

Ὁ χριστιανισμὸς του, ὡστόσο, δὲν ἔχει τίποτε τὸ βαθύ, τίποτε τὸ τραχύ, τὸ ἐναγώνιο, τὸ ζοφερὸ καὶ ἀδιάλλακτο, ὅπως τῶν ἀληθινῶν χριστιανῶν. Πουθενά, σὲ ὅλο τοῦτο ἔργο, καμμιά ἔξαρση, οὔτε ἴχνος ἀπὸ τὴ μέθη ἐκείνη, ἀπὸ τὴν δίνην ἐκείνη ποὺ καταλαμβάνει τὴν πιστεύουσα ψυχὴ καὶ γιὰ τὴν ὁποῖαν μᾶς μιλοῦν τόσο συχνά, μὲ τέτοιο πάθος καὶ μὲ τέτοιο δέος ἀνάμικτο μὲ ἡδονή, οἱ μυστικοί.

Στὸ «Λάμπρο», νὰ ποῦ εἶναι βαθύτερα χριστιανός ὁ Σολωμός. Μὰ καὶ ἐδῶ ὄχι σὲ ὅτι οὐσιαστικώτερο ἔχει μιὰ θρησκείαν, στὴ μεταφυσικὴ, ἀλλὰ στὸ ἐξωτερικώτερο, στὸ «κοινωνικώτερό» τῆς, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Οὐναμουῖνο, στοιχεῖο, στὴν ἠθικὴ. Τὸ δράμα τοῦ Λάμπρου εἶναι τὸ δράμα τῆς ἀνθρώπινης συνειδήσεως, ὄχι βέβαια χριστιανικὸ μόνον. Τὸ συναντοῦμε καὶ στὴν ἀρχαία τραγωδία—ἀδιάφορο ἂν γιὰ λόγους πλαστικῶν ἐμφανίζεται συμβολικὰ ἐκεῖ καὶ ἂν δὲν εἶναι τόσο ὀξύ καὶ ἐκδηλο—μπορεῖ, ὅμως, νὰ χαρακτηριθεῖ ἀποκλειστικὰ χριστιανικὸ, γιὰτὶ πρῶτος ὁ χριστιανισμὸς ὕψωσε σὲ ἀξία ἠθικὴ τὴν τύψη, ὡς μέσον καθάρσεως καὶ ἐξαγνισμού, καὶ τὸ σπουδαιότερο, γιὰτὶ πρῶτος αὐτός ξεχώρισε καθαρὰ καλὸ καὶ κακὸ καὶ δημιούργησε τὸ καλὸ μὲ τὴν καθαρὰ ἠθικὴ ἔννοιά του. (1)

(1) Τὴν ἔννοια αὐτὴ τὴν πλησίασε μονάχα ὁ Πλάτων ἀφοῦ γιὰ κείνον κακία εἶναι κάτι ποὺ μᾶς μένει, κάτι τὸ ἀρνητικὸ.

Ἀληθινὴ θρησκευτικὴ συνείδηση, παρ' ὅλη τὴν ἀθρησκεία του ἢ ἐξ αἰτίας τῆς ἀθρησκείας του ἀκριβῶς, τοῦ εἴδους τῆς ἀθρησκείας του, τῆς ἀνήσυχης καὶ ἐναγώνιας, εἶναι ὁ Παλαμᾶς⁽¹⁾. Σ' αὐτοῦ τὸ ἔργο πρωτονοιώθουμε καὶ νοιώθουμε ὅσο πουθενά ἄλλοῦ στὴν νεοελληνικὴ ποίηση ἔντονα, τὴν ἔλλειψη καὶ τὴ δίψα τοῦ ἰδανικοῦ. Ὁ Παλαμᾶς νοσεῖ τὴν νόσον τοῦ αἰῶνος, εἶναι ὀλόκληρος ποτισμένος ἀπὸ αὐτὴν. Νιχιλιστής, δὲν κατακάθεται, δὲν ἀναπαύεται στὸν νιχιλισμὸ του, ἀλλ' ἀδιάκοπα δέρνεται, χτυπιέται, ἀναζητεῖ, ξέροντας ὅτι ποτέ δὲ θὰ βρεῖ τίποτε πού νὰ τὸν ἀναπάσει, ἀφοῦ ἔχασε τὴν πίστη. Ὁ Παλαμᾶς εἶναι ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος σὲ ὅλη τὴν τραγικότητά του κλυδωνισμοῦ του, πού διαρκῶς τρεκλίζει καὶ παραπατᾶ, πού δὲν καταφέρνει πουθενά νὰ στηριχτεῖ, γιατί ὅλα τὰ δοκίμασε καὶ εἶδε πῶς ὅλα σαλεύουν, ὁ ὕλιστής καὶ ὁ σκεπτικός πού δὲν τὸ παίρνει ἀπόφαση νὰ ὑποταχθῇ στὸν ὕλισμὸ καὶ στὸν σκεπτικισμὸ του, πού μὴ βρίσκοντας ἀπὸ πού ἄλλοῦ νὰ πιαστεῖ, γαντζώνεται ἀπὸ τὴν Ἐπιστήμη, καὶ πού τὴν ἀφήνει κι αὐτὴν ὅταν δεῖ πόσο δὲ μπορεῖ μήτε ἡ Ἐπιστήμη νὰ μᾶς δώσει τὸ ξεδίψασμα ἐκεῖνο πού τόσο τὸ λαχταροῦμε καὶ πού δὲ γίνεται νὰ μὴν εἶναι γλυκό.

Τέλεια ἀθρησκευε φύσεις καὶ βασανισμένες γιὰ τοῦτο, καὶ ἄς μὴν τὸ λέν, πολὺ λιγώτερο, ὅμως, ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ, εἶναι ὁ Καβάφης καὶ ὁ Καρυωτάκης. Στωϊκὸς ὁ πρῶτος, δέχεται τὴ ζωὴ καὶ προσπαθεῖ, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο, νὰ τὴν γευθεῖ ὅσο μπορεῖ τελειότερα. Ὁ Καρυω-

(1) «... nos dégoûts et notre ardeur, ἔλεγε ὁ Μπαρρές, m'apparaissent ce qu'ils sont en réalité, un sentiment religieux». «Τρεῖς Σταθμοὶ Ψυχοθεραπείας».

τάκης ὅμως ἀρνιέται τὴ ζωὴ, δὲν ὑποτάσσεται στὸ εὐδαιμονικὸ ἔνστικτο, δὲν ντύνει τὸν στωϊκισμὸ του μὲ ἐπικουρισμὸ, δὲν ὑποκαθιστᾶ στὸν πρῶτο τὸν δεύτερο. Κανένας συμβιβασμός. Ἡ ζωὴ εἶναι ἕνα κακό, καθαρὰ καὶ παστρικά, καὶ τὴν ἀπορίχνει.

Σὲ τέτοια ριζικὴ λύση δὲν ἔφτασε κανένας ἄλλος νεοελληνας ποιητής. Μὰ καὶ κανεῖς, ὅμως, δὲν ἔδωκε, ὡς τὴν ὥρα, λύση ριζικὴ στὸ θρησκευτικὸ πρόβλημα. Ὁ Σικελιανὸς τὸ ἐπεχείρησε γιὰ μιὰ στιγμή καὶ μοῦ φαίνεται πῶς αὐτὸ θὰ εἶναι τὸ κέντρο τῆς πνευματικῆς του ζωῆς ἀπὸ δῶ καὶ πέρα. Μὰ ὁ Σικελιανὸς εἶναι Ἕλληνας, τὸ ἀγνότερο ἴσως νεοελληνικὸ ἔνστικτο. Δὲν εἶναι χριστιανός.

Εἶναι μήπως χριστιανοὶ ὁ Δούρας ἢ ὁ Παπατσώνης; Καὶ ἂν εἶναι, στὸν πρῶτο κυριαρχεῖ τόσο πολὺ τὸ πνεῦμα τῆς Γραφῆς, ὥστε διστάζει κανεῖς νὰ τὸν ὀνομάσῃ χριστιανό. Καὶ ὁ Παπατσώνης θὰ μοῦ κάνει πάντα τὴν ἐντύπωση προσήλυτου πού ἀγωνίζεται νὰ μᾶς πείσει ὅτι βρῆκε τὴν εὐδαιμονία στὸν χριστιανισμὸ, μὰ πού δὲ θὰ καταφέρει ποτέ νὰ μᾶς πείσει.

Ἔχει δίκιο, λοιπόν, ὁ Γιαννόπουλος, καὶ ἔχει δίκιο ὁ Ροῖδης; Κάτω ἀπὸ ὅλα τὰ ντύματά μας μένουμε Ἕλληνες; Καὶ μένουμε Ἕλληνες κάτω καὶ ἀπὸ τὸν χριστιανισμὸ;

Ἔτσι φαίνεται, μ' ὅλο πού δὲ μπορεῖ κανεῖς νὰ τὸ βεβαιώσῃ. Ἔνα μονάχα εἶναι βέβαιο· ὅτι στὴν ποίησή μας τοῦλάχιστον, ἀπὸ τὸν Σολωμὸ ἕως σήμερα, δὲ μπόρεσε νὰ εἰσχωρήσῃ βαθύτερα ὁ χριστιανισμός. Ἴσως γιατί ἡ ράτσα μας δὲν τὸν δέχεται, ἴσως γιατί ἡ νεοελληνικὴ ποίηση ἀνθίσε σ' ἐποχὴ χαροπαλαίματος τοῦ χριστιανισμοῦ. Μὰ ἴσως καὶ γιὰ τοὺς δύο μαζί αὐτοὺς λόγους.

Κ. ΠΑΡΑΣΧΟΣ

ΝΕΟΙ ΠΟΙΗΤΑΙ

ΑΤΤΙΚΟ ΧΙΝΟΠΩΡΟ

Θλιμμένο, ἀβρό, ἰλαρώτατο χινόπωρο τῆς Ἀττικῆς,
Μὲ τὴν ψυχὴ μου, μυστικῶν καημῶν σὲ δένουν μάγια,
Εἴτε σ' ἕνα ἀντιφέγγισμα σὲ ἰδῶ μιᾶς μελαγχολικῆς
Αὐγῆς, εἴτε στὴ ρόδινη τῶν δειλινῶν βεντάγια . . .

Μὰ δέσμιο πάντα θὰ κρατοῦν τὸ λογισμὸ μου, περισσά
— Μοιραία εἰκόνα — τῶν πικρῶν τῶν πλατανιῶν τὰ φύλλα
Ἔτσι ὡς μαδοῦνε τραγικά, σὰ νειότης ὄνειρα χρυσά,
Στῶν δροσοφιλημάτων σου τὴν πρώτη ἀνατριχίλα.

ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΔΡΟΥΣΙΩΤΗΣ